

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА ПОЧАТКУ ХХ ст. У СПОГАДАХ ВЧЕНИХ

В статті йдеться про інформативну та наукову вартість для дослідження історії краю мемуарів вчених, які на початку ХХ ст. працювали в Катеринославському вищому гірничому училищі (інституті) та у відкритому в 1918 р. Катеринославському університеті (Інституті народної освіти).

Ключові слова: промисловість, наука, освіта, М.О. Павлов, О.М. Терпигорев, П.Г. Рубін, О.Л. Бельгард.

В статье речь идет о информативной и научной ценности для изучения истории края мемуаров ученых, которые в начале ХХ в. работали в Екатеринославском высшем горном училище (институте) и в открытом в 1918 г. Екатеринославском университете (Институте народного образования).

Ключевые слова: промышленность, наука, образование, М.А. Павлов, А.М. Терпигорев, П.Г. Рубин, А.Л. Бельгард.

The article deals with the informative and scientific value for researching the region history in memoirs of scientists, who at early 20th century worked at Katerinoslav Higher Mining College (Institute) and Katerinoslav University (Institute of People's Education) opened in 1918.

Key words: industry, science, education, M.A. Pavlov, A.M. Terpigorev, P.G. Rubin, A.L. Belgard.

Восени цього року виповнюється 115 років з часу заснування Національного гірничого університету, біля витоків якого стояли суціль видатні і неординарні особистості, котрі на відтинку першої чверті ХХ ст. стали зачинателями і лідерами потужних наукових шкіл у різних галузях науки і техніки, вченими, оцінка наукової спадщини яких супроводжується визначенням «вперше». Академіки Михайло Олександрович Павлов, Олександр Митрофанович Терпигорев, Михайло Михайлович Федоров, Олександр Миколайович Динник, Лев Володимирович Писаржевський, професори Ярослав Іванович Грдіна, Павло Германович Рубін, Микола Дмитрович Аверкієв, Микола Йосипович Лебедев та багато інших вчених заклали міцні підвалини розвитку вищої гірничої школи, який би статус та яку б офіційну назву вона не мала – Вище гірниче училище, гірничий інститут, гірнича академія, гірничий університет. Університет завжди з великою шаною відноситься до своєї історії, своїх знаменитих вчених, до закладених ними традицій, про що свідчать меморіальні дошки на навчальних корпусах, пам'ятні стели перед головним корпусом НГУ, іменні наукові читання, започаткована у 2003 р. документально-художня серія видань «Особистості НГУ: життя і творчість» та інші.

У даній статті зроблена спроба звернутися до творчої спадщини деяких вчених як авторів мемуарів, в яких більшою чи меншою мірою висвітлюється історія Катеринославщини початку ХХ ст., а також міститься інформація стосовно відносин між вченими-колегами, характеристики їх як вчених і особистостей. Дослідницькому аналізу піддані тільки опубліковані спогади, до яких може звернутися кожен зацікавлений дослідник чи краєзнавець для більш детального ознайомлення з творами мемуаристів. Отже, йдеться про «Воспоминания горного инженера» академіка АН СРСР Олександра Митрофановича Терпигорєва (працював в НГУ в 1900-1918, 1921-1922 рр.), «Воспоминания металлурга» академіка Михайла Олександровича Павлова (працював в НГУ у 1900-1904 рр.), «Записи. Воспоминания профессора, пионера коксохимии» професора Павла Германовича Рубіна (працював в НГУ у 1904-1930 рр.), а також короткі спогади професора-біолога Олександра Люціановича Бельгарда, видані у 1980 році під дивною назвою «Методические указания к изучению курса «Введение в специальность», де тільки підзаголовок «У истоков Днепропетровского государственного университета» може повернути до себе увагу дослідника.

Спочатку – короткі довідки про авторів мемуарів, за їх «старшинством».

Михайло Олександрович Павлов (1863-1958), закінчив ПГІ (1898), працював завідувачем кафедри КВГУ в 1900-1904 рр., встигнувши за цей короткий час створити тут визнану у світі наукову школу доменщиків, у радянський час – член-кореспондент АН Української РСР (1927) та академік АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці і лауреат ряду державних премій. Прожив майже 95 років. Мемуари видані у 1945 році вже вдруге (перше видання відшукати не вдалося).

Академік Олександр Митрофанович Терпигорєв (1873-1959) закінчив ПГІ (1897), з 1900 р. працював в КВГУ-КГІ, завідував кафедрою гірничого мистецтва, у 1919 р. був ректором Інституту, з 1922 р. – в Москві, працював у Московській гірничій академії (інституті), очолював його. Він є засновником наукової школи в галузі механізації та автоматизації гірничих робіт, а також один із засновників школи гірничої справи, зв'язаної з законами керування гірським тиском. Прожив 86 років, мемуари почав писати на схилі літ, видані вони були у 1956 р.

Павло Германович Рубін (1874-1960), інженер-металург, який працював в Гірничому інституті 30 років, з них 26 років завідував кафедрою металургії чавуну, був вченим секретарем Ради КВГУ і в 1909 р. написав історичний нарис вузу, який досі використовується дослідниками. Створив першу в країні металургійну лабораторію та коксову станцію. Він є піонером коксової справи в СРСР. Спогади були видані в Гірничому університеті майже через півстоліття після смерті автора за рукописом, надісланим вдовою професора до музею Гірничого інституту 1972 р. Текст спогадів автором незавершений і складається із 47-ми окремих записів (звідси і назва видання – «Записи»).

Олександр Люціанович Бельгард (1902-1982) не працював в Гірничому інституті, він в ньому два роки навчався, слухав лекції наших професорів, про

яких і залишив цікаві характеристики. Але у відповідності з афоризмом, що належить знаменитому вченому К.А. Тимирязеву, «Счастлив тот человек, кто у станка жизни встал на то место, куда влекло его призвание», захопився вивченням лісу, перевівся на біологічний факультет ДДУ, став професором, багато років завідував кафедрою геоботаніки в університеті. Спогади опубліковано у 1980 р. (Олександра Люціановича автор цієї статті добре пам'ятає ще з студентських років, коли його запрошували в гуртожиток істориків та філологів для читання публічних лекцій згідно з «Планами ідейно-виховної роботи», які тоді існували. Він настільки цікаво розповідав про ліс, що клуб гуртожитку на його виступах завжди був заповнений студентами різних факультетів). Зауважимо також, що його син тривалий час працював у Гірничому університеті.

Аналіз текстів мемуарів названих вчених дозволяє виокремити ряд спільних сюжетів, що пояснюється сферою діяльності мемуаристів, рівнем їх освіченості, колом людей, з якими вони спілкувалися, залежністю від епохи, в якій писалися мемуари, та розумінням призначення написаного. Стосовно останнього найбільш чітко формулювання знаходимо у праці О.М. Терпигорева: «В моїй пам'яті добре збереглися старі шахти, в яких вугілля добували вручну, єдиними «механізмами» були кайло та обушок, а по низьких гірничих виробках з трудом, повзучи, пересувалися саночники, повільно рухаючи до відкатного штреку свою важку ношу – санки з вугіллям, прикріплені ременем до поясу людини. Розповісти про це тяжке минуле, настільки можна наочніше показати великий шлях, який пройшла наша гірничо-промисловість, здається мені важливим завданням. Краще знаючи минуле, ми можемо ще вище оцінити нинішнє... Наша молодь звикла до того, що їй відкриті всі дороги в майбутнє, що держава по-батьківськи турбується не тільки про навчання молодого покоління, але й допомагає обрати професію, правильно намалювати свою життєву дорогу. Не так було раніше...» [7, с. 6].

Об'єднує мемуаристів і та обставина, що всі вони написали свої спогади в ідеологічно-заангажовану епоху і намагалися акцентувати увагу на контрасті життя до революції і після «торжества диктатури пролетаріату», так нібито гірничо або металургійна промисловість і наука мали би припинити свій розвиток, коли б не сталася соціалістична революція. Тим не менше, успіхи, безумовно, були досить потужні, і це знайшло відображення в мемуарах.

Важливою ознакою мемуарів вчених, які працювали в навчальних закладах Катеринослава – Дніпропетровська, є те, що вони були написані авторами у їх приблизно 80-річному віці, а це передбачає необхідність мемуариста звертатися до літератури та джерел з окремих питань.

М.О. Павлов, який на початку століття в Катеринославі працював всього чотири роки, посилав на літературу не робить, стосовно «катеринославського періоду» життя точно не використовував ні джерел, ні літератури. Його молодший товариш ще по роботі на Сулинських підприємствах Пастухова, О.М. Терпигорев використав деякі факти з історії КВГУ, описані в «Воспоминаниях металлурга». Деякі сюжети в їх спогадах майже повністю співпадають. Проте інформації про Катеринослав, КВГУ та професорів

Гірничого інституту в мемуарах О.М. Терпигорєва значно більше, бо він працював тут довше і ще тривалий час підтримував зв'язки зі своїми учнями та керівництвом ДГІ.

Значно ширше використані ним матеріали, вміщені у ювілейному (1924 року) випуску «Известий Екатеринославского горного института», зокрема об'ємну статтю молодого викладача фізики О.С. Реви «К истории революционного движения студенчества Екатеринославского Горного института» [2]. Використані ним також праці з історії Донбасу та Московської гірничої академії, і як радянський академік, що обіймав цілий ряд керівних посад, використав також праці «вождя світового пролетаріату». Зазначимо, що використання автором літератури при висвітленні окремих сюжетів надало його спогадам більшої достовірності, зокрема у питанні про відбудову Донбасу.

Професор П.Г. Рубін залишив спогади, написані «не за зразком», і при тому не користувався ніякими джерелами та літературою, крім свого власного архіву. Може, тому його записи найбільше з усіх грішать егоцентризмом, самозакоханістю. Про інших же людей згадується тільки тоді, коли вони якимось чином у своїй діяльності перетиналися зі справами, якими займався автор спогадів.

О.Л. Бельгард про себе говорить лише побіжно і у зв'язку з формуванням свого світогляду й визріванням наукового інтересу до геоботаніки.

Загальною ознакою всіх названих тут мемуарів є абсолютне замовчування авторами фактів політичних репресій щодо осіб, яких вони добре знали або працювали з ними. П.Г. Рубін навіть про себе і свого найближчого учня Я.О. Габинського (розстріляного в 1937 р.) у зв'язку з репресіями зовсім ні слова не згадує.

Оскільки тема даної статті передбачає звернення до тих сюжетів та окремих фактів, які стосуються лише Катеринославщини початку ХХ ст., виокремимо важливіші з них: а) характеристика розвитку промисловості Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; б) революційні події там же і в той же період; в) історія розвитку вищої освіти в Катеринославі; г) характеристики вчених як особистостей.

Катеринославщина в мемуарах розглядається в площині швидкого розвитку в ній гірничорудної та заводської промисловості. Павлов говорить про металургійні заводи Катеринославщини у зв'язку з організацією там студентської практики, якою він керував два роки. Його характеристики стосуються не загалом стану розвитку металургії в краї, а більше – виробничого процесу, технічних вдосконалень, впровадження новітніх технологій виробництва зарубіжних металургійних підприємств, а також проблеми вітчизняних інженерних кадрів. Вони розкидані по тексту, в якому багато діалогів, ситуативних замальовок тощо, проте, за необхідності, їх можна вилучити з тексту. Ці характеристики дуже короткі, але інформативні і цікаві.

М.О. Павлов, інженер-практик, добре знав металургійне виробництво і багатьох заводських управляючих та інженерів. Керівництво студентською практикою на південних металургійних заводах давало йому можливість

спостерігати за станом впровадження нових технологій, якістю інженерних кадрів. Оскільки в мемуарах О.М. Павлова міститься цікава характеристика гірничого інженера Л.М. Фортунато, майбутнього професора КВГУ, наведемо деякі витяги з розповіді про Петровський завод Російсько-Бельгійського товариства в м. Єнакієвому, де у 1901 р. студенти перебували на практиці. Мемуарист пише: «Тут меня встретил горный инженер Л.М. Фортунато. Некоторое время он работал вместе со мной на Сулинском заводе, но промелькнул, как метеор. На Сулинском заводе он был инженером без определенных занятий. Очень милый собеседник, он был музыкантом, художником, любителем литературы и театра, но не человеком, живо интересующимся металлургией. Когда он получил приглашение в Сибирь, Пастуховы без сожаления расстались с ним. После того как сибирский завод, на который его пригласили, прогорел, Фортунато возвратился на юг и поступил в бессемеровский цех Петровского завода...»*

После бессемеровского цеха мы прошли под руководством Фортунато через прокатный цех, и на этом осмотр Петровского завода окончился.

Затем я объяснил студентам, чем плох план завода и что в нем есть хорошего. Между прочим, я сказал, что завод выстроен по проекту известного бельгийского инженера Филиппара. Когда задувалась первая доменная печь, Филиппара пригласили на это торжество. Посмотрев на все, что было сооружено по его чертежам, он ударил себя по голове и с гордостью воскликнул:

– Подумать, что все это вышло из этой головы!

Однако из этой головы вышло и кое-что несуразное.

– Вы видите, например, – говорил я студентам, – высокие каменные эстакады. Филиппар расположил их перпендикулярно линии доменных печей, а на рационально построенных заводах они располагаются параллельно линии печей и вблизи их. Посмотрите, на какое расстояние приходится катаям везти вагоны с рудой из самых дальних отделений эстакад.

Изменить неправильное положение эстакад не удалось и при советской власти, так что от ошибки Филиппара до сих пор страдает Петровский завод, ныне завод имени Орджоникидзе.

После осмотра завода Фортунато пригласил меня к себе домой и сообщил мне много интересного о заводе и его администрации. Он рассказывал очень живо, ярко, и я впервые получил ясное представление о том, что такое русский завод, управляемый бельгийцами, и как тяжело живется русским инженерам, которые уже стали появляться там» [3, с. 272].

Ряд цікавих свідчень знаходимо в мемуарах М.О. Павлова про металургійні заводи «Русский Провиданс», побудований бельгійцями, і Нікополь-Маріупольський – перший в Російській імперії завод, проектування і

---

* Зауважимо, що Л.М. Фортунато після переходу М.О. Павлова у 1904 р. на роботу до Петербурзького політехнічного інституту зайняв кафедру металургії сталі в КВГУ і керував нею до 1930 р. Він розробив спосіб продувки томасівських чавунів з високим вмістом кремнію.

побудову якого повністю здійснили американці (конструктор Джуліан Кеннеді, будівничий і перший директор – Лауд). Порівнюючи їх, мемуарист незмірно вище оцінює завод, збудований американцями. Є багато інформації та оцінок й інших металургійних підприємств Катеринославщини та окремих людей-директорів, управляючих, інженерів, доменщиків (наприклад, знаменитого Курако). І майже скрізь – тема російських інженерів. В одному випадку знаходимо пояснення цьому: «Мы, несколько инженеров, были пионерами в долголетней борьбе с иностранным засильем на южных заводах» [3, с. 287].

Тема «іноземного засилля» виявляється основною і в опису Дніпровського заводу в Кам'янському, де директором був поляк Ігнатій Ігнатійович Ясюкович, котрий за десятки років «не прийняв туди жодного російського інженера». Через це автор мемуарів взагалі намагався там не бувати і не посилати на цей завод своїх студентів. Але якось йому довелося з двома студентами бути на заводі, коли не обійшлося без інциденту через те, що адміністрація не була попереджена про відвідини. У підсумку, на завод вони потрапили, більше того, там професор зустрів свого старого знайомого по Сулинському підприємству Жендзяна і той досить люб'язно влаштував екскурсію «пану професору» зі студентами. М.О. Павлов зазначив: «Таким образом, из проходных ворот Днепровского завода я вышел вполне удовлетворенный приемом, который я там встретил. Надо сказать, что всегда затем в цехах этого завода я встречал такой же прием. Цеховые инженеры-поляки были со мной очень любезны» [3, с. 280]. А про директора заводу автор говорить, що той ніколи не бажав з ним познайомитися, навіть пізніше, коли професор відвідував завод, вже працюючи в Санкт-Петербурзі.

Тим не менше, мемуарист зупинився окремо на характеристиці особи Ясюковича: «Ясюкович, директор Днепровского завода, а затем организатор и долголетний председатель синдиката «Продамета» («продажа металла»), считался лучшим директором на юге России. Его завод, принадлежащий бельгийскому акционерному обществу «Сосьете Днепровьен», давал наивысшие барыши.

Інженер-технолог, служивший некоторое время директором Путиловского завода в Петербурге, Ясюкович на очень выгодных условиях перешел на службу в «Сосьете Днепровьен» и стал директором Днепровского завода в то время, когда этот завод еще только воздвигался. Закончив постройку, он продолжил директорствовать, давая все большие и большие барыши, обогащая своих хозяев. Его авторитет в правлении «Сосьете Днепровьен» чрезвычайно вырос, на заводе он царь и бог. В высшей степени властный и решительный, он не боялся, что его не одобряют в Бельгии, и соответствующим образом держал себя на заводе...

Однажды газета «Новое время» сочла нужным поместить заметку о том, что на русский (Днепровский) завод не принимают русских инженеров. Ясюкович ответил на это письмом в редакцию, в котором утверждал, что на Днепровском заводе нет ни одного иностранца, – не русского подданного. Это

было верно: иностранцев на заводе не было, но не было и русских, служили инженеры только поляки, притом инженеры-технологи исключительно...

Но на Днепровский завод до самой Октябрьской революции так и не удалось попасть ни одному русскому инженеру. Этот филиал, как говорили тогда, «польского царства» на Юге России служил школой для инженеров-поляков и был рассадником польской администрации на других заводах. Выслужившихся своих помощников Ясюкович пристраивал и директорами металлургических заводов. Первым из этих заводов был Краматорский, где раньше главными администраторами были немцы» [3, с. 281-282].

Спогади М.О. Павлова для дослідника історії місцевого краю цікаві й тим, що в них є відомості про Катеринославське вище гірниче училище самого початку його історії. За обсягом цей розділ невеликий, але в ньому є дуже важлива інформація. Як видно із спогадів, відносини автора з тоді ще зовсім нечисленним професорсько-викладацьким складом з самого початку були напруженими. Автор говорить про існування двох груп в Раді КВГУ, одну з яких очолював професор хімії В.В. Курилов, а другу – професор мінералогії та геодезії Л.А. Ячевський. Обох він характеризує негативно: «Курилова я совершенно не знал, но он сразу возбудил во мне антипатию к себе... Я скоро убедился, что он именно изображал ученого, а не был таковым». І про Ячевського: «О Ячевском я имел некоторое представление по горному институту, где он окончил курс всего одним годом раньше меня. От некоторых его товарищей я слышал о нем очень нелестные отзывы» [3, с. 251]. Далі автор стверджує, що між ними існувала «вечная распря»: «Ее подоплека заключалась в том, что Ячевский метил на место директора и старался всячески дискредитировать Сучкова. Курилов, преследуя свои, тоже далеко не возвышенные цели, противодействовал Ячевскому, поддерживая Сучкова» [3, с. 252].

Можливо, такий негативний настрій мемуариста склався під впливом того, що один із молодих колег нібито висловив сумнів у доцільності призначення заводського інженера, тобто Павлова, професором. Дружив він тільки з О.М. Терпигоревим і з професором математики Д.М. Синцовим.

М.О. Павлов засвідчує особливість навчальних планів КВГУ, що стала однією з головних підвалин набуття навчальним закладом високого авторитету від самого початку його функціонування: «Особенность преподавания в Екатеринославском горном училище (и это было, пожалуй, его главным достоинством) заключалась в том, что в курс каждого предмета вводились практические занятия или упражнения расчетного характера, которые начинались после первых же лекций» [3, с. 255].

Суттєвим є свідчення М.О. Павлова щодо ролі зарубіжних відряджень у навчальному процесі і наукових дослідженнях. Він пише: «Начинающим ученым-металлургам давалась сумма денег для того, чтобы они могли осмотреть заграничные заводы и подготовиться к чтению лекций. Мне ассигновали деньги на двухмесячное путешествие летом 1901 года. Этого времени вполне достаточно для осмотра заводов в трех европейских странах». Правда, він не скористався цією можливістю, бо вже думав про перехід на

роботу до Петербурга (хоча затримався в Катеринославі ще на три роки). Виявляється, що існував наказ міністерства, згідно з яким людина, яка отримала зарубіжне відрядження для вивчення якоїсь справи, а після повернення відмовляється від служби, повинна була повернути до державної казни витрачені на відрядження гроші.

Мемуари М.О. Павлова дозволяють виявити й питання про плинність кадрів Гірничого училища в перші роки його існування. Причини цього, в принципі, можна вирахувати логічним шляхом та дослідженням рівня заробітної плати різних категорій населення, цін на продукти та житло. Але мемуарист чітко окреслює мотиви, з яких викладачі покидали Катеринославі: обмежені можливості для додаткового заробітку через відсутність інших вищих навчальних закладів, бо через високі ціни професорська зарплата не могла задовольнити його нормальне життя; відсутність житла і висока ціна за наймання квартири. Він пише: «Екатеринославских профессоров очень беспокоил квартирный вопрос. Вблизи училища – в самой здоровой части города – не было достаточно удобных и дешевых квартир. Много раз поднимался вопрос о том, что следовало бы построить квартиры для профессоров. Удалось заинтересовать в этом вопросе разных лиц и, наконец, в губернаторском доме, под председательством губернатора, состоялось совещание о постройке дома для профессоров. Вопрос был поставлен так: надо достать деньги и построить корпус, затем профессора будут ежемесячно вносить квартирную плату в таком размере, что затраченная на постройку сумма постепенно будет погашена. Один из присутствующих на совещании сказал: «Какой дурак даст вам деньги?» Считалось само собой разумеющимся, что казна денег не даст. «Трезвое» мнение поддержали другие и сумели доказать, что никто денег на постройку дома не даст. На этом заседание и закончилось.

Однако через несколько лет все же «дурак» нашелся: был построен прекрасный корпус для профессоров у самого Горного училища. Это доказывает, что идея, провалившаяся на совещании у губернатора, была, быть может, преждевременной, но вовсе не глупой.

Одна треть моего жалованья уходила на уплату за квартиру; ясно было, что на жалованье экстраординарного профессора я не мог существовать...» [3, с. 264].

Названі обставини змусили М.О. Павлова переїхати до столиці у 1904 р.

Спогади Павлова, свого товариша по роботі на Сулинському заводі, доповнюють мемуари академіка Олександра Митрофановича Терпигорєва «Воспоминания горного инженера». Проте в них основне місце займають інші сюжети – студентські заворушення, революційні події та відновлення і спорудження шахт Донбасу. Та й працював він в КВГУ-КГІ значно триваліший час, тому й свідчень з історії нашого краю в його мемуарах більше.

Після розповіді про обставини, за яких він, успішний молодий інженер Сулинського заводу, розпочав свою науково-педагогічну діяльність в Катеринославі, О.М.Терпигорєв вважав за потрібне повідомити читачам

історію відкриття Катеринославського вищого гірничого училища та боротьби за підвищення його статусу до повноцінного вищого навчального закладу. Цей сюжет хоч і розгорнутий, але не оригінальний, і на це сам автор не претендував, пославшись на книгу П.Г. Рубіна «Исторический очерк возникновения Екатеринославского высшего горного училища и его деятельности за первое десятилетие» (СПб., 1909) та на ювілейний випуск «Известий Екатеринославского горного института. 1899-1924».

Мемуарист звернувся до питання про навчальні плани та роль практичних занять в навчальному процесі. Він говорить, що перший навчальний план був складений чиновниками Гірничого департаменту і не враховував головного принципу педагогічного процесу – узгодженості і послідовності викладання дисциплін, переходу від елементарного до складного. Тому за рішенням Ради КВГУ навчальні плани з усіх дисциплін довелося допрацьовувати.

О.М. Терпигорев детально розповідає про обсяги практики студентів з різних дисциплін і на різних курсах та робить висновок, що саме через набуті випускниками практичні навички їх охоче брали на роботу на заводах і рудниках. І далі знаходимо в мемуарах для нас досить цікавий факт: «Сейчас, через много десятков лет, я с удовлетворением отмечаю, что качество подготовки инженеров в Екатеринославском высшем горном училище было очень высокое. Кстати говоря, и Петербургский горный институт, видя как благотворно действуют на качество подготовки специалистов получаемые ими практические навыки, также начал проводить обязательную летнюю студенческую практику. В то время, когда я учился в Петербурге, такая практика была совсем не обязательна и совершенно не контролировалась преподавателями института» [7, с. 87].

Катеринослав у порівнянні з Сулином, видався мемуаристу «великим і багатолюдним» промисловим містом: «Вокруг города был ряд больших и малых металлургических и металлообрабатывающих заводов. Несколько довольно крупных предприятий было и в самом Екатеринославе. В остальном это был типичный губернский город старой России» [7, с. 87]. У цьому місті він зіткнувся з першими труднощами: «Сразу особенно остро стал для меня, как, впрочем, и для других новых преподавателей, квартирный вопрос. Снял я квартиру за довольно большую плату, к тому же далеко от училища. Первое время приходилось приблизительно треть жалованья, а было оно сравнительно небольшим – 2000 рублей в год, – тратить на квартиру. Только через несколько лет, став ординарным профессором, я начал получать 3000 рублей в год» [7, с. 88].

Далі знаходимо знайомий зі спогадів М.О. Павлова сюжет про два угруповання професорів та скептичне відношення до інженерів-практиків, які прийшли на викладацьку роботу. Коло викладачів, яким дана в мемуарах характеристика, значно ширше, ніж у Павлова, та й негативних оцінок стосовно них немає. Тут знаходимо імена М.Й. Лебедева, Л.Я. Ячевського, Л.Л. Іванова, М.М. Федорова, С.А. Заборовського, Г.А. Тихова, Я.І. Грдіни, О.М. Динника, П.Г. Рубіна, А.П. Виноградова, Л.М. Фортунато («крупний вчений»), А.Н. Похвіснева, В.М. Маковського, М.М. Протодьяконова, Л.Д. Шевякова.

Тобто, він назвав своїх колег, які працювали поруч у перші десятиріччя історії КВГУ-КГІ.

Під окремим заголовком – «Студенческие волнения в Екатеринославе» – маємо розповідь про причини та конкретні прояви студентського руху в вищих навчальних закладах країни і КВГУ, зокрема. Звичайно, його автор розглядає в загальному руслі розвитку революційного руху, що у підсумку завершився Жовтневою революцією. А студентів Катеринослава, який «відрізнявся своїм революційним духом», автор мемуарів розглядає як бойовий загін місцевого комітету РСДРП. Зауважимо, що ця розповідь не є оригінальною, бо цілком слідує об'ємній (56 стор.) статті одного із учасників студентських заворушень в Катеринославі О.С. Рєви «К истории революционного движения студенчества Екатеринославского горного института», вміщеній у вже згаданому ювілейному виданні «Известий ЕГИ» (1924 р.). Якщо стаття є ледве не хронікою подій від першого протестного зібрання студентів у залі для креслення 9 березня 1901 р. до завершення громадянської війни, то в мемуарах про них сказано значно коротше, за виключенням подій 1905 р., особливо осені.

Як відомо, професор О.М. Терпигорєв ще в студентські роки потрапив під нагляд поліції за «протиурядові дії», а восени 1905 р. за завданням Бойового страйкового комітету (БСК) брав участь у зборі грошей для матеріальної підтримки страйкарів. Та саме про це він пише дуже коротко: «Это привлекло внимание полицейских властей. Мы были обвинены в том, что занимаемся «вымогательством», требуя от заводчиков деньги для революционных выступлений. 20 декабря все участвовавшие в сборе денег были арестованы и заключены в тюрьму. Помню, что в небольшую камеру нас попало человек восемь. Настроение у всех было довольно бодрое. Мы знали, что делали полезное, нужное дело» [7, с. 109]. Цікаво, що, згадуючи про місцевий комітет РСДРП, О.М. Терпигорєв чітко не пише про своє відношення до нього, не заглиблюється в питання. Дослідник його життя і творчості Б.А. Розентретер у своїх працях вже після смерті академіка показав, що той до РСДРП не належав, а з утворенням після 17 жовтня партії конституційних демократів примкнув до неї (як і багато інших вчених країни, включаючи В.І. Вернадського) [4]. Тому мемуарист і не каже про свою причетність до більшовицької партії в той період, і не дистанціюється від неї. А коли пише про період революції та громадянської війни, залишає читачеві дуже багато питань стосовно своїх «мандрів» по Донбасу, Дону, Криму.

За участь у подіях осені 1905 р. професор О.М. Терпигорєв був висланий з Катеринослава під нагляд поліції до Рязані (на його прохання), де він завершив свою дисертацію, яку й захистив весною 1906 р. в Ученій раді Петербурзького гірничого інституту, про що він також пише мемуарах. Між іншим, директор КВГУ С.М. Сучков особисто клопотав про дозвіл на поїздку О.М. Терпигорєва з Рязані до Петербурга для захисту дисертації, а потім і про його повернення до Катеринослава. Так що 1906/1907 навчальний рік О.М. Терпигорєв вже працював у якості екстраординарного професора.

В мемуарах вченого знаходимо також окремі відомості про будівництво лабораторії, обладнання різних кабінетів, зокрема, гірничого мистецтва, а також отримання різних приборів для лабораторії і кабінетів із-за кордону. Звичайно, багато інформації можна знайти в мемуарах і про власну діяльність автора по створенню підручників і атласів для забезпечення навчального процесу, а також про наукові дослідження по вивченню Донецького басейна та участь у роботі різних комісій: по розслідуванню вибухів газу на рудниках, обстеженню техніки безпеки на шахтах і рудниках за завданням Гірничого департаменту, складанню плану відродження Донбасу після завершення громадянської війни тощо.

Про останній період своєї роботи в КГІ О.М. Терпигорев пише дуже коротко: «Отчасти по условиям совершенной разлаженности хозяйственной и политической жизни на юге России, а отчасти по семейным обстоятельствам, я с 1919 г. оказался вне Екатеринослава, сперва в Ростове, а затем в Севастополе. Разгром Врангеля открыл мне возможность вернуться к любимому делу» [7, с. 144]. Проте восени 1922 р. він переїхав до Москви, де недавно була відкрита Московська гірнична академія і її директор І.М. Губкін запросив його на посаду керівника кафедри експлуатації родовищ та професора по гірничому мистецтву. Про це він пише: «Это было событием, определившим всю мою дальнейшую жизнь» [7, с. 146]. Далі зміст мемуарів вже не зв'язаний з Катеринославом (Дніпропетровськом). Але сам вчений підтримував зв'язок з ДГІ та займався практичною і науковою роботою на Донбасі.

Спогади професора Павла Германовича Рубіна «Записи. Воспоминания професора, пионера коксохимии» написані у формі окремих записів, всього їх 47, дуже різних за обсягом. Виклад непослідовний, текст не завершений автором і невідомо, чи він мав надію встигнути завершити роботу і за життя опублікувати. На відміну від колег-мемуаристів М.О. Павлова та О.М. Терпигорева П.Г. Рубін, хоч і був крупним вченим, «піонером коксохімії», але в 1930-1931 рр. потрапив під репресії і лише наказ Й.В. Сталіна про здійснення арештів особливо цінних спеціалістів тільки з відома відповідного Наркомату врятував його від розстрілу. Може, тому тільки під сімдесят років життя отримав звання Заслуженого діяча науки і техніки УРСР та Орден Трудового Червоного Прапора. Ці відомості мають пояснити, чому в основному зміст записів відноситься до кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст.

Перший сюжет спогадів П.Г. Рубіна стосовно Катеринославлщини торкається перебування його на гірничій практиці в Горлівці (про неї згадано побіжно) та в Кривому Розі, де залізородна справа та доменний завод належали французькій компанії Анонімне «Товариство залізних руд Кривого Рогу». Ці його практики відбулися у 1897 р. Автор розповідає, що на Гданцевському доменному заводі тоді одним із змінних майстрів був майбутній прославлений доменщик Михайло Константинович Курако, який здійснив суттєві вдосконалення в конструкцію доменної печі і технології доменного процесу. П.Г. Рубін як практикант ретельно вчився у нього, а той, у свою чергу, «очень любознательно интересовался теорией доменного процесса» [5, с. 13]. Мемуарист розповідає про трудовий шлях М.К. Курако, трудова біографія

якого починалася на Брянському заводі в Катеринославі. У тому ж році П.Г. Рубін нетривалий час перебував у Катеринославі і оглянув Брянський металургійний завод, де вперше ознайомився з бесемерівським процесом виплавки металу. Він пише: «На этом заводе я застал еще заканчивавший в эти годы свое существование старинный публинговый процесс, с числом печей не менее тридцати и с полным комплектом соответствующего оборудования» [5, с. 14].

З'ясовується, що після закінчення Петербурзького гірничого інституту автор «Записей» мав направлення на роботу в якості інженера на сталеливарному заводі Езау в Катеринославі. Але ППІ клопотав перед Міністерством про відрядження його в Німеччину і Бельгію для підготовки до професорського звання. Павло Германович в деталях розповідає про ознайомлення з виробничим процесом на різних заводах цих країн. Хороше знання ним німецької та французької мови.

Восени 1900 р. П.Г. Рубін став викладачем на кафедрі металургії КВГУ, а також викладав технічний переклад з німецької мови. Пізніше, ставши секретарем Ради КВГУ, до 10-річчя навчального закладу він написав книгу «Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего Горного Училищы и его деятельности за первое десятилетие (1899-1909)» [6]. Тому в спогадах про це сказано кількома реченнями, та й то з зазначенням його участі у боротьбі зі підвищення статусу Училища. Після від'їзду М.О. Павлова до Петербурга П.Г. Рубін став викладати курс металургії чавуну та в 1904-1930 рр. завідував кафедрою під такою ж назвою.

В спогадах П.Г. Рубіна знаходимо відомості про викладання різних дисциплін на заводському відділенні КВГУ-КГІ, про викладачів, з якими йому довелося працювати. Звертає на себе увагу те, що він ні про кого не говорить погано, хоча не забуває підкреслювати й похвали на свою адресу. Проте заслуги його не підлягають сумніву, він дійсно створив першу металургійну лабораторію та коксову станцію під час I Світової війни. Тоді він розпочав клопотання перед Хімічним Комітетом Головного Артилерійського управління про побудову спеціальної коксувальної станції: «На полученные вскоре через упомянутой Химический Комитет ассигнования было спешно построено рядом с металлургической лабораторией небольшое, легкой конструкции здание, в котором расположена была коксовальная печь, спроектированная для этой цели мною с сотрудниками, со всей необходимой аппаратурой для приема и исследования продуктов коксования... Эта станция, пущена в ход в начале 1917 года, явилась первой в России научно-исследовательской лабораторией по вопросам коксохимии – как теоретическим, так и практическим. Здесь впервые изучены были явления трещинопрочности кокса и его поведения в доменной печи, установлена возможность получения бензола при коксовании донецких углей в количестве около 0,9% по весу угля, вместо получавших ранее приблизительно 0,4%» [5, с. 22].

П.Г. Рубін також описує і наступні свої закордонні відрядження та говорить про їх велику користь.

Цікавим видається сюжет спогадів про святкування 200-річного ювілею М.В. Ломоносова в 1911 р. в Академії Наук, на якому була присутня й делегація від КВГУ – професори П.Г. Рубін і С.А. Заборовський [5, с. 43-44]. Рубін же від імені ДГІ виступав з привітальною промовою на ювілейних триденних урочистостях з нагоди 150-річчя Петербурзького гірничого інституту (тоді вже Ленінградського). Цікаво, що це святкування відбувалося не у 1923 р. (ПГІ засновано у 1773 р.), а в 1926 р. [5, с. 44-45].

Автор спогадів надає важливу інформацію про пуск заводів чи окремих доменних печей та про свою участь в експертних комісіях, що створювалися після різних аварій на підприємствах, в тому числі в доменному цеху заводу ім. Петровського наприкінці 20-х рр. Тоді загинуло 9 робітників, а після розслідування над винними було вчинено показовий суд. Мабуть, людей покарали досить суворо, тому мемуарист і не пише нічого про це.

Останній запис П.Г. Рубіна стосовно нашого краю відноситься Катеринославського Наукового товариства, створеного весною 1901 р. (автор помилково назвав 1902 р.), Катеринославського відділення Російського Технічного товариства та Народного Університету імені О.Л. Караваєва. Мемуарист зазначає, що в КНТ він очолював комісію по створенню в робітничому районі – на Чечелівці – Народного Університету. На пожертви Товариству вдалося придбати на І Чечелівській вулиці недобудоване приміщення, у якому після добудови за проектом професора КВГУ С.А. Заборовського й було влаштовано Народний університет імені вбитого у 1908 р. чорносотенцями депутата I і II Державної думи (фракція трудовиків) Олександра Львовича Караваєва. Університет був відкритий у 1910 р. [5, с. 45-46].

Окремий «запис» П.Г. Рубін присвятив розповіді про святкування 25-річчя його роботи в Катеринославі, влаштоване восени 1925 р. Гірничим інститутом та Катеринославським відділенням РГТ, а також поздоровленням його з іншими ювілейними датами та нагородами [5, с. 48-49].

Катеринославська сторінка життя і діяльності П.Г. Рубіна закінчилася у 1931 р. після його переїзду до Харкова. Але в історію вищої школи і науки нашого краю він написав свої славні сторінки.

Завершують цикл спогадів вчених про Катеринослав першої третини ХХ ст. короткі, проте досить інформативні спогади професора Олександра Люціановича Бельгарда, які варто було б назвати так, як формулюється підзаголовок – «У истоков Днепропетровского государственного университета».

О.Л. Бельгарда народився 1902 р. і провів дитячі роки в робітничому селищі поблизу м. Вільнюса, де його батько працював майстром цеху проволочно-цвяхового заводу. У 1913 р. вступив до Віленської класичної гімназії, але вже наступного року почалася нова сторінка його життя: «... в связи с наступлением немецкой армии на Виленщину, наша семья вместе с заводом была эвакуирована в Екатеринослав (ныне Днепропетровск). Здесь я продолжал свое образование во второй классической гимназии, где были открыты параллельные классы для беженцев (так называли в ту пору эвакуированных)» [1, с. 7].

Свої враження від великого промислового міста підліток добре запам'ятав: кінематограф з демонстрацією бойовиків з написами на афішах «Просят нервных не смотреть», обмежену кількість шкіл, а менше ніж через три роки – господарську руйнацію, економічний і суспільний хаос і в той же час радість і надію трудового люду на краще життя. Він красномовний і, якщо вірити написаному, ідеаліст: «Музыка Глинки и Чайковского, сотканная из самоцветов народных мелодий, полотна Репина и Сурикова, где главным героем был народ, долгие годы для него находились под семью замками. Великий Октябрь разбил оковы и трудящиеся потянулись к свету и к сокровищам человеческого искусства» [1, с. 9].

А от далі читаємо дуже цікаві свідчення із сфери освіти і культури. Перш за все – відомості про Народний університет ім. Караваєва, який він називає попередником товариства «Знання», бо його лектуру складав професорсько-викладацький корпус вищих навчальних закладів (їх тоді було чотири – гірничий, медичний, політехнічний та університет). Оскільки мемуарист відвідував лекції в Народному Університеті, він добре запам'ятав декого з тих, хто там читав лекції: професора-психолога Щербину, філолога О.М. Пешковського, талановитого художника В.В. Корнева, професора зоології Л.В. Рейнгарда та його брата професора-ботаніка О.В. Рейнгарда.

1920 року О.Л. Бельгард вступив на заводське відділення Гірничого інституту, як він пише, «не в силу большого влечения к технике, а в результате уговоров со стороны отца, ибо в глазах мастера проволочно-гвоздильного завода специальность инженера казалась пределом мечтаний» [1, с. 14]. За два роки, протягом яких він навчався в КГІ, він слухав лекції видатних вчених, яким у мемуарах дає яскраві характеристики. Мова йде про Л.В. Писаржевського, С.Б. Шарбе, В.М. Маковського, О.М. Терпигорева, Я.І. Грдыну, О.М. Динника.

Ще навчаючись в ДГІ, О.Л. Бельгард поступив на шестимісячні лісові курси при губземвідділі, де курсантам платили по 3 тисячі карбованців стипендії та давали продуктивний пайок. Після їх закінчення працював в земорганах повіту, а потім – губернії, не кидаючи навчання в Гірничому інституті. Зауважимо, що навіть ці факти автобіографічного характеру є цікавими для дослідника епохи, історії Катеринослава пореволюційної доби.

Мемуарист говорить, що робота в лісі все більше захоплювала його, входячи у суперечність з майбутньою професією металурга: «Пребывание летом в лесах и перелесках, так резко контрастирующих с окружающей безводной степью, пенье птиц, лесные шорохи и запахи – все это было так не похоже на обстановку доменного или мартеновского цехов» [1, с. 15]. Закінчивши другий курс ДГІ, О.Л. Бельгард перевівся до університету, який в цей час перетворений був на Інститут народної освіти, ставши студентом біологічного відділення факультету професійної освіти (другим в ІНО був факультет соціального виховання, який готував учителів шкіл). Автор з захопленням розповідає про кращих викладачів, вчених. чії лекції йому

довелося слухати – В.П. Карпова, Д.І. Яворницького та ін. Серед них були й ті професори Гірничого інституту, які за сумісництвом викладали в ІНО.

Особливо велику увагу мемуарист приділив мінералогу Л.Л. Іванову (з яким згодом у нього склалася міцна дружба), братам Рейнгардам (з заглибленням у їхні біографії), натуралісту М.П. Акімову. Він також розповідає, як виник зоологічний музей, котрий і сьогодні є безцінним надбанням Дніпропетровського Національного університету імені Олеся Гончара.

Подальші надзвичайно цікаві розповіді О.Л. Бельгарда стосуються переважно історії ДДУ, біологічного факультету та становлення лісництва як науки, до чого причетний був безпосередньо автор. Але це все виходить за хронологічні рамки нашої статті.

Таким чином, мемуари вчених, які працювали в вищих навчальних закладах Катеринослава – Дніпропетровська у першій третині ХХ ст., мають великий інтерес для дослідника історії краю, оскільки утримують у собі багато дрібних деталей про події того часу, а також характеристики людей, які неможливо знайти в документальних джерелах і в цьому їх наукова цінність.

Бібліографічні посилання:

1. Бельгард А.Л. Методические указания к изучению курса «Введение в специальность» (у истоков Днепропетровского государственного университета) / А.Л. Бельгард. – Дн.: ДГУ, 1980 – 53 с.
2. Известия Екатеринославского горного института. Т. XIV. Юбилейный выпуск. – 1899-1924. – Екатеринослав, 1924.
3. Павлов М.А. Воспомявая металлурга. Часть первая и вторая. Изд. второе, дополненное / М.А. Павлов. – М.: Госуд. научно-техн. изд-во лит-ры по черной и цветной металлургии, 1945. – 292 с.
4. Розентретер Б.А. Александр Митрофанович Терпигорев. 1873-1959. Очерк жизни и деятельности / Б.А. Розентретер. – М.: Наука, 1965.
5. Рубин П.Г. Записи. Воспоминания профессора, пионера коксохимии / П.Г. Рубин. – Дн.: НГУ, 2009. – 128 с. [Серія «Особистості НГУ: життя і творчість»].
6. Рубин П.Г. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего Горного Училища и его деятельности за первое десятилетие (1899-1909) / П.Г. Рубин. – Екатеринослав, 1909. – 147 с.
7. Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера / А.М. Терпигорев. – М.: Изд-во АН СССР, 1965. – 272 с.
8. Федоров А.С. Михаил Александрович Павлов. 1863-1958 / А.С. Федоров // Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Техника / Под. ред. И.В. Кузнецова. – М.: Наука, 1965. – С. 476-488.

Надійшла до редколегії 15.10.2014.